

Havlová, Eva

Etymologické poznámky k několika českým dialektismům

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1979, vol. 28, iss. A27, pp. [137]-140

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100298>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

EVA HAVLOVÁ

ETYMOLOGICKÉ POZNÁMKY K NĚKOLIKA ČESKÝM DIALEKTISMŮM

Brlochy, habrlochy.

Bartoš¹ uvádí z Valašska *brloch, brlochy*, též *habrlochy* 'staré šaty'. Machek² je pokládá za nejasné.

Myslím, že není namístě přílišná skepse vůči výkladu, který se sám nabízí, totiž spojení s č. *brloh*, psl. **brlogr*. Sémantický přechod ('ložisko divoké zvěře' > 'nuzné lůžko'³ > 'staré hadry, šaty') je doložen i v synonymním *pelech*: u Bartoše¹ znamená *pelech* i 'lůžko' a 'staré šatstvo'. Jedinou závadou tohoto výkladu je koncové *-ch* proti spisovnému *-h*.⁴ může jít o vliv synon. *pelech* nebo o rozšíření výslovnosti nom. sg. do ostatních pádů. — *Habrlochy* vzniklo kontaminací se synon. *háby*.

Peluš.

Ojed. val. (vset.) *peluš* 'klobouk se širokou střechou' uvádí Kott⁵ z materiálů M. Václavka. Snad jde o přejetí a zkrácení p. *kapelusz* 'klobouk, též převážně se širokou střechou'. Polské slovo, které se rozšířilo i do běloruštiny, ukrajinštiny, jihozáp. ruských dialektů a východní slovenštiny, je přejato ze střlat. *capellus* t. v.⁶

Uvěřý, uvířý apod.

Různé obměněné formy tohoto adjektiva s významem 'křivý, zkřivený, zborcený' z nářečí Čech, Moravy i Slezska (*šuvěřý, šuvířý, šuvířý*⁷, *šubířý*, stč. *uvířý*, star. č.

¹ F. Bartoš, *Dialektický slovník moravský*, Praha 1906, s. v.

² V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. v., a v 2. vyd., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, s. v.

³ Tento význam u *brloh* dokládá F. Kott, *Česko-německý slovník, zvláště grammaticko-fraseologický*, Praha 1878–1906, 1. sv. s. v.

⁴ Tvar *habrlohy* u Kotta o. c., 6. sv., je citován z Bartoše, kde zní *habrlochy*, je to tedy u Kotta asi chyba tisku.

⁵ Kott o. c., doplňky k 7. sv.

⁶ Viz podr. F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952n., s. v.

⁷ A. Lamprecht, *Slovník středoopavského nářečí*, Ostrava 1963, s. v.

*wiřliwý*⁸) a jeho odvozeniny (dial. *zouběřit*, (z)*hówěřit*, *zduwěřit*, *důwěřit se*, *šuverit sa*, odtud adj. *zouřiwělý* (asi ze **zouwěřilý*), *zuiřilý*, *zešuwěřelý*, *zešuwěřený* apod.) uvádí Machek,² který je také v 2. vyd. přesvědčivě vyvozuje z psl. **wir̥*, a to z ide. **weiro-*, z něhož pochází i stir. *fiar* 'šikmý, křivý' a další keltská slova, a také — podle jeho vtipného výkladu — lat. *vārus* 'křivý, křivonohý', neboť jeho *ā* Machek vykládá analogií podle synon. *prāvus*.

I lit. *pavairis* 'šikmý, kosý', star. lit. *įvairūs* 'šikmý'⁹ se Machek snaží vyložit ze stupně *ei*, a jeho *ai* obdobně vysvětluje analogií — tentokrát vlivem homonyma *įvairūs* 'rozmanitý'.¹⁰ To však není nutné: u adjektiv na *-ro-*, odvozených z ide. **vei-* (kam patří m. j. lit. *vėti* 'točit' a psl. *vejo viti* 'vít') uvádí Pokorný¹¹ několik ablautových forem: **vi-ro-*, **vei-ro-*¹² a **voi-ro-*. Soudím, že pokračování ide. **voi-ro-* existuje nejen v baltských, ale i ve slovanských jazycích. Machkem uváděné psl. **vir̥* totiž nestačí k vyložení všech tvarů, ani výše uvedených českých, ani ostatních slovanských.

Musíme tedy pro praslovanštinu předpokládat dubletu **věrb*: **vir̥* (resp. pro české a slovenské tvary **q-věrb*: **q-vir̥*). Původní **věrb* má své pokračování (mimo některé české tvary) v slk. (z)*úverit súverit šúverit (sa)* '(z)křivit (se)', ukr. dial. *virytysja* t. v.,¹³ *zakaviryntyj* 'zkřivený; úkosem hledící' a *zakaviruwaty(sja)* 'hledět úkosem',¹⁴ snad i v Machkem uváděném sln. *šever* 'křivonohý', je-li *še-* prefix. Psl. adj. **vir̥* je reprezentováno csl. *wiriti oči* 'dívat se úkosem', slk. *wirowý* 'obrácený proti slunci'¹² (protože do slunce nelze hledět přímo), p. dial. *wawiry* a *wichrowaty* (obojí uváděné Machkem²), dále r. dial. *virjál* 'vyhýbat se' (novg. *ne virjaj ot dela*),¹⁵ *izviruovatsja* (psk. tver.) 'vytáčet se' (např. z nepříjemné situace),¹⁵ *virátsja* 'kroutit se';¹⁵ i v ruštině stojí tvary *s* *ě* a *i* vedle sebe, srov. dial. *verát* i *virát* 'plést, vít' (láptě, koše, sítě) apod.¹⁵

Do naší rodiny slov patří zřejmě mimo Machkem uváděné p. dial. *gabierzyć się*¹⁶

⁸ Z Rosy cituje J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, Praha 1835—1839.

⁹ Cituje je Szyrwidas, *Dictionarium trium linguarum*, s významy „krępać się, zatooczysty, kręciasty, tortuosus, sinuosus“ a s lit. synonymem *įvijas*.

¹⁰ Obvykle se však *įvairūs* 'rozmanitý' od 'šikmý' neodděluje. Machek, *Zeitschrift für celtische Philologie* 28, s. 69 (kde podává poprvé i spojení kelt. a slov. slov) spojuje *įvairūs* 'rozmanitý' s lat. *varius*.

¹¹ J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1949—1969, s. 1120n.; k témuž slovesu řadí lit. adjektiva E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg-Göttingen 1962—1965, s. 189.

¹² Z tohoto tvaru vyvozuje Pokorný o. c. 1122 keltská slova.

¹³ Je. Želechovskij, *Malorusko-nimeckij slovar*, Lviv 1886, s. v. — F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886, s. 153 uvádí i ukr. *skovirytysja*, *zvirytysja* t. v.

¹⁴ Meľnyčuk, *Leksykokrafičnyj bjuleteň* 2, s. 79.

¹⁵ *Slovar' russkich narodnych govorov*, Moskva—Leningrad 1965—, s. v.

¹⁶ S *g-* za prothetické *v-*, pod. jako v *gospénica*: *vospénica*.

'křivit se, bortit se (o deskách)'¹⁷ též p. dial. *nawieruszycy* 'vymknout (ruku, nohu)',¹⁷ pův. *'nakřivit'; jejich *-ie-* je ambivalentní, může být i pokračováním psl. *i*.¹⁸

Vedle adjektiva existuje stejně tvořené subst. *virz* 'vír',¹⁹ v němž převládá vokalizmus s *-i-* (o p. dial. *zawierucha* 'metelice, vánice' platí totéž co o *nawieruszycy*).

Žádlo, žédlo, židlo.

Všechna tato slova znamenají 'žihadlo'; první je chodské,²⁰ druhé hanácké,²¹ třetí valašské.¹ Machek² je odděluje od č. *žihadlo* (ze **žigati* 'píchat, cpát') a vykládá z psl. **žedlo* t. v. Avšak už Kopečný (v rukopisné poznámce k brněnskému Etymologickému slovníku slovanských jazyků) upozornil, že han. *žédlo* předpokládá psl. **židlo*.

Domnívám se, že pokračováním psl. **židlo* je i b. *žilo* 'žihadlo' a snad i slovesa b. *žilja* a r. dial. *žiljāt* ipf., *žilnūt* pf. 'uštňout',¹⁵ pokud jsou denominativní. Mladenov²² a Skok²³ vykládají b. *žilo* ze **žedlo*: Mladenov bez vysvětlení, Skok se domnívá, že i v b. *žilja* je „*ablativové* nebo kontaminace se *žila*“, což je obojí nepravděpodobné. Vtipně vysvětluje *žilo* BER:²⁴ *i* je náležité ve slovese, které má *žil-* zdloužením redukovaného stupně **žbl-* (srov. lit. *gilti* vedle *gėlti* 'píchnout, uštknout'), jako intenziva *-birati* k *brati*, *-tīnati* k *tonq*, *-pinati* k *pyng* atd.; vlivem slovesa se *i* dostalo i do jména; dial. je doloženo i *žélo*.

Je však ještě jiná možnost výkladu: v pův. **gel-dlo* (patřícím k výše uvedenému lit. slovesu, tedy ide. **gwel-dhlo-*) mohlo být první *l* odstraněno dvěma různými disimilačními procesy: 1) změnou *l* v *n*, to je ona všeobecně uznávaná a ve většině slovanských jazyků doložená forma **žedlo* z **gen-dlo*, 2) změnou *l* v *i*, tedy **geldlo* > **geidlo* > **židlo*.

Zbývá objasnit chod. *žádlo*. Vedle něho se užívá na Chodsku i *žihadlo* a *žahadlo*.²⁵

¹⁷ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900–1911, s. v.

¹⁸ Existenci **gwěrz* vedle *gwirz* uznává i W. Borys *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, 1975, s. 157; on je však vykládá z *vz-verti* 'zahnout dovnitř'. Závadou vtipného výkladu je jen to, že musí pokládat *vz-* za zdloužené *-ver-*.

¹⁹ *Bългарски етимологичен речник* Sofija 1962—, s. v., je mylně vykládá z psl. **virz* *verti* 'vřít', zřejmě pod vlivem etymologie b. *izvir* 'pramen', které k **verti*, *vyvěrat*, *vřít* ovšem patří. Pro *vir* je však charakteristický vířivý, točivý pohyb.

²⁰ J. F. Hruška, *Dialektický slovník chodský*, Praha 1907, s. v.

²¹ F. Kopečný, *Nářečí Určic a okolí*, Praha 1957, s. 24 a 153.

²² S. Mladenov, *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bŭlgarskija knižoven ezik*, Sofija 1941, s. v.

²³ P. Skok, *Etymologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971–1974, sv. 3, s. 670.

²⁴ *Bđlg. etim. rečnik* 1, s. 546.

²⁵ Chod. *žahadlo*, stejně jako Bartošovo *židlo*, znamená i 'hadí jazyk'; hadí uštknutí se v jazyce neodlišovalo od hmyzího bodnutí. Ale ve rčení *ogarček jak židlo* 'živý, pohyblivý' jde sotva o přirovnání k hadímu jazyku, jak myslí Bartoš, spíše je to obměněné *šidlo*. Naopak znamená ve včelařském slangu *šidlo* 'žihadlo' (viz Machek).

je tedy dobře možné, že *žádlo* je zkrácené *žahadlo*, zvláště když v tomto nářečí jsou kontrakce časté. *Žahadlo* má své první a pravděpodobně pod vlivem lidové etymologie, která je sblížila se *žahati* (a *žihati*) 'spálit', jež patří k psl. *žęę*.

ETYMOLOGISCHE BEMERKUNGEN ZU EINIGEN TSCHECHISCHEN DIALEKTWÖRTERN

Es werden einige Wörter aus den tschechischen Dialekten in diesem Beitrag erörtert: *brlochy* 'alte Kleider' wird mit tsch. *brloh* 'Wildlager' verbunden (*habrlochy* entstand daraus durch Kontamination mit *háby* '(alte) Kleider'); *peluš* ist aus p. *kapelusz* 'Hut' entlehnt. *Uvirý* 'sich krümmend, werfend' kann man zwar mit *Machek* aus ursl. **virь* erklären, aber es gibt im Tschech. und anderen Slawinen auch Formen, die ein ursl. **věra* voraussetzen. Val. *židlo* (han. *žédlo*) 'Stachel' wird mit b. *žilo* 'dass' verbunden und aus ursl. **židlo* < **gei-dlo* < **guel-dhlo* abgeleitet.